

Олег РІШНЯК

кандидат мистецтвознавства,
керівник відділу реставрації живопису,
Український регіональний спеціалізований
науково-реставраційний інститут «Укрзахідпроектреставрація»
(Львів, Україна), olegrishnyak@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2423-4843>

Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та українська дійсність

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.159>

УДК: 719(100+477)«364»«19/20»

Анотація. Мета дослідження – вивчення загроз об'єктам культурної спадщини України в умовах російської агресії та опрацювання можливих шляхів захисту пам'яток із використанням досвіду країн, що пережили воєнні конфлікти. **Методологія** полягає у застосуванні загальнонаукових методів логіки, методів системності, історизму, компаративного аналізу, спеціально-історичних методів (хронології, історіографічного аналізу, ретроспективного аналізу, історико-системного, порівняльно-історичного). **Наукова новизна.** З'ясовано причини загроз та мотиви нападів на об'єкти культурної спадщини України під час російської агресії. Вивчено досвід країн, культурна спадщина яких опинялась у зонах воєнних конфліктів. Досліджено трансформацію міжнародного пам'яткоохоронного права під впливом воєнних протистоянь у різних країнах світу та ефективність правових механізмів захисту пам'яток у контексті війни Росії проти України. Окреслено напрями діяльності української пам'яткоохоронної галузі в умовах конфлікту та в повоєнний період. **Висновки.** Забезпечення дієвої системи охорони культурної спадщини є нагальним завданням в умовах російської агресії. Повномасштабне вторгнення, як продовження «гібридної війни», виявилось найбільшим викликом для української культури за роки незалежності України. Захист об'єктів культурної спадщини як матеріальних виявів багатовікової історії нашого народу став одним зі стратегічних напрямів у протистоянні ворожій експансії. Ефективний захист українських об'єктів культури повинен спиратися на досвід країн, що зіткнулися з подібними викликами, та на сучасні механізми міжнародного права, згідно з якими українська культурна спадщина є невід'ємною складовою світового культурного надбання. За неможливості фізичного доступу захист пам'яток на тимчасово окупованих територіях в умовах воєнного конфлікту обмежується політичними заявами, моніторингом ситуації та документуванням злочинів, спрямованих проти об'єктів культури. Тактика ведення бойових дій з урахуванням цінності об'єктів культурної спадщини й отримання базових знань з охорони пам'яток військовослужбовцями армій НАТО заслуговує особливої уваги в контексті наступальних операцій Збройних сил України. Значно ширший діапазон превентивних заходів можливий для захисту пам'яток на територіях, що не охоплені активними бойовими діями. Комплекс потенційних загроз вимагає від вітчизняної пам'яткоохоронної системи спрямування зусиль як на швидке реагування в поточній ситуації, так і на стратегію повоєнної відбудови.

Ключові слова: війна Росії проти України 2014–2022 рр., воєнний конфлікт, культурна спадщина України, об'єкт культурної спадщини, пам'ятка.

Проблема збереження об'єктів культурної спадщини в умовах воєнних конфліктів є однією з найскладніших з усього спектру завдань світової пам'яткоохоронної галузі. Під час збройних протистоянь світова культурна спадщина завжди

опиняється в умовах потенційних ризиків і загроз. Російська війна 2014 р. та її повномасштабна агресія 2022 р. зробили цю тему актуальною і для українського суспільства. Досліджуючи останні конфлікти сучасності, цю проблему опрацьовували В.Акуленко, Д.Гамбоні, К.Камерон, В.Літовченко, Т.Мазур, А.Міліган, Р.Тейгелер та ін.¹ Фахівці намагаються вивчити мотиви й причини нападів на пам'ятки, досліджують трансформації міжнародного пам'яткоохоронного права, опрацьовують найбільш ефективні інструменти превентивних заходів. Вивчення міжнародного досвіду охорони пам'яток в умовах збройних конфліктів, осмислення широкого діапазону значень матеріальних об'єктів культурної спадщини є надзвичайно важливими в контексті російсько-української війни і майбутньої післявоєнної відбудови країни.

Об'єкти культурної спадщини є матеріальними свідченнями історії, тягlosti традицій, прив'язкою до конкретних територій, джерелом державності та патріотизму. Тому більшість воєнних конфліктів, спрямованих на окупацію земель, насадження іншої ідеології та стирання історичної пам'яті завжди супроводжуються нищенням чи присвоєнням об'єктів культури загарбниками. Неповага до чужого культурного простору виявляється в цілеспрямованому руйнуванні історичних споруд та монументів, викраденню творів мистецтва, спалюванню архівів та бібліотек, а також пошкодженню чи знищенню пам'яток у наслідок воєнних дій. Історія багата фактами, що свідчать про вразливість об'єктів культури у збройних конфліктах. Філософія війни, як соціального явища поряд з неминучими насиллям та руйнуваннями, завжди передбачала «право на здобич». Хрестові походи XI–XV ст., супроводжувались масовими пограбуваннями культурних цінностей. Наприкінці XVIII та на початку XIX ст. Наполеон Бонапарт став відомим своїми трофеями у вигляді предметів мистецтва і старожитностей, що доправлялись у Францію після його воєнних походів². Перша світова війна та становлення радянського режиму, боротьба з релігією й іншими «пережитками минулого» заради перемоги комуністичної ідеології вилилась у масове нищення культурної спадщини багатьох народів. Під час Другої світової величезна кількість культурного надбання була втрачена в результаті воєнних дій та операцій із вилучення мистецьких цінностей. Минуле століття завершилося масштабними втратами пам'яток на Балканах. XXI ст. також уже багате на приклади руйнувань визначних творів світової культури. Під час збройних конфліктів було розграбовано відомі музейні колекції в Іраку та Сирії. Екстремістські угруповання цілеспрямовано знищили об'єкти світового значення: статуї Будди в Баміанській долині (Афганістан, 2001 р.), мавзолеї святих суфіїв у Тімбукту (Малі, 2012 р.), пам'ятки Пальміри (Сирія, 2015 р.)³.

Агресія Росії проти нашої держави, що «гібридною війною» розпочалася у 2014 р., після 24 лютого 2022 р. перейшла в повномасштабну ескалацію. За твердженнями багатьох експертів, це найбільший воєнний конфлікт на Європейському континенті після 1945 р. Для всього українського суспільства, і для пам'яткоохоронної галузі

¹ Акуленко В.І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція» і «реституція культурних цінностей» // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип.24. – К., 2013. – С.284–295; Gamboni D. World Heritage: Shield or Target? // The Getty Conservation Institute Newsletter. – Vol.16/2. – Los Angeles, 2001. – P.5–11; Cameron C. Reconstruction: changing attitudes // The UNESCO Courier. – 2017. – №2 – P.56–59; Літовченко В.В. Трансформація концепції збереження культурної спадщини людства у міжнародних відносинах // Культура народів Причорномор'я. – Вип.258 – Симферополь, 2013. – С.146; Мазур Т.В. Імплементация міжнародно-правових норм щодо захисту культурних цінностей у випадку збройних конфліктів у законодавстві України // Південноукраїнський правничий часопис. – Вип.4/3 – Одеса, 2019. – С.152–156; Milligan A. Targeting Cultural Property: The Role of International Law // Journal of Public and International Affairs. – 2008. – Vol.19 – №5 – P.91–92; Teiggeler R. Preserving cultural heritage in times of conflict // Preservation management for libraries, archives and museums / Eds. G.E.Gorman, Sydney J. Shep. – London, 2006. – P.6.

² Milligan A. Targeting Cultural Property... – P.91–92.

³ Cameron C. Reconstruction: changing attitudes...

зокрема, це стало величезним викликом. Фактично всі об'єкти культурної спадщини нашої держави, управління якими впродовж періоду незалежності здійснювалося в єдиному правовому полі, виявилися ситуативно розділеними на чотири категорії: ті, що знаходяться на території тимчасово анексованого Криму; ті, що знаходяться в тимчасово непідконтрольних районах Луганської й Донецької обл.; ті, що знаходяться у зонах бойових дій; ті, що знаходяться на не охоплених бойовими діями територіях. Цей поділ доволі умовний, оскільки сьогодні в Україні немає безпечних місць. Тому можна вважати, що всі без винятку категорії пам'яток під загрозою. Відрізняються лише рівні небезпеки, характер загроз і можливості нашої держави реагувати на них.

На окупованому Росією Кримському півострові понад 4 тис. об'єктів культурної спадщини України. Серед найбільш знакових нерухомих пам'яток – Херсонес Таврійський у Севастополі, ханський палац у Бахчисараї, гірські міста-фортеці Ескі-Кермен, Киз-Кермен, Чуфут-Кале, Мангуп. Окрім того, наша держава втратила контроль над низкою музейних установ, чії колекції становлять надзвичайно велику цінність. Нехтуючи всіма нормами міжнародного права, після захоплення Криму Росія створила нормативно-правову базу, що дозволила включити об'єкти української культурної спадщини у «правове поле» РФ.

Визнаючи ці об'єкти своїм національним надбанням, але не маючи фізичних можливостей впливати на ситуацію, Україна веде опосередкований моніторинг стану пам'яток на території Криму та фіксує злочини російського режиму. До центральних пам'ятоохоронних органів інформація надходить із відкритих джерел, а також від Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, численних громадських організацій. У доповіді ЮНЕСКО «Про спостереження за ситуацією в Автономній Республіці Крим для 212-ї сесії Виконавчої ради організації» від 10 вересня 2021 р. зазначено:

- кримські артефакти перевозяться до Росії без необхідних заходів збереження та дозволів України, як того вимагає міжнародне право – для демонстрації на виставках, присвячених культурній спадщині Росії;
- знахідки, виявлені внаслідок численних несанкціонованих археологічних розкопок, часто незаконно вивозяться до Росії або потрапляють на чорний ринок;
- «давнє місто Херсонес Таврійський та його хору», яке є українським об'єктом світової спадщини, зазнає шкоди від неправильного використання (релігійні й розважальні заходи);
- під час будівництва автотраси «Таврида», яка веде до нещодавно побудованого Керченського мосту, що з'єднує півострів із Росією, було знищено мусульманські поховання;
- реставрація включеного до попереднього списку ЮНЕСКО Бахчисарайського палацу кримських ханів, єдиного архітектурного ансамблю, що зберігся як пам'ятка корінного кримськотатарського народу, має деструктивний характер⁴.

Набагато менше інформації про стан та збереження об'єктів культурної спадщини України на вже тривалий час непідконтрольних територіях Донецької й Луганської обл. Є відомості про завдану шкоду численним пам'яткам історії та археології, у Донецьку розграбовані музей Другої світової війни та центр сучасного мистецтва «Ізоляція», зруйновано внаслідок обстрілів меморіальний комплекс «Савур-Могила»⁵.

⁴ Follow-up to decisions and resolutions adopted by the Executive Board and the General Conference at their previous sessions, part I: Programme issues, E. Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine) // Conference: UNESCO. Executive Board, 212th – 2021. – P.6–7.

⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.prostir.ua/?news=kulturna-spadschyna-pid-vplyvom-zbrojnoho-konfliktu-ukrajini-vyklyky-ta-vidpovid#Text>

Ситуація погіршилася після повномасштабного наступу країни-агресора. Як підтвердження намірів знищити українську державність, культуру та ідентичність, у перші дні війни на Київщині було спалено Іванківський історико-краєзнавчий музей, в якому зберігалися твори М.Примаченко; прицільним ударом знищено архів-бібліотеку Фонду В.Чорновола у с. Лісова Буча; зруйновано Національний літературно-меморіальний музей Г.Сковороди у с. Сковородинівка на Харківщині.

Якщо найцінніші колекції провідних музеїв країни були заздалегідь евакуйовані, то розширення географії воєнних дій зробило неможливим фізичний захист нерухомих об'єктів. У багатьох областях України внаслідок обстрілів постраждала велика кількість пам'яток архітектури. Серед найвідоміших – Святогірська лавра на Донеччині, Троїцько-Іллінський та Єлецький Успенський монастирі Чернігова, Воронцовський палац в Одесі⁶. Цілеспрямовано було знищено ряд монументів: меморіал В.Сліпаку в Донецькій обл., пам'ятник загиблим солдатам ЗСУ на Київщині та багато інших. Згоріли наукова бібліотека Маріупольського краєзнавчого музею, Центральна публічна бібліотека Вугледарської міської громади. Обстрілами пошкоджено Центральну наукову бібліотеку Харківського національного університету ім. В.Каразіна, Чернігівську міську бібліотеку ім. М.Коцюбинського⁷. Через облаштування військами вогневих позицій та ліній оборони руйнуються пам'ятки археології.

У менш загрозливому становищі перебувають об'єкти культурної спадщини, розташовані на територіях за межами масштабних бойових зіткнень. Хоча ворожих ракетних обстрілів зазнає вся Україна, все ж імовірність руйнувань пам'яток унаслідок точкових ударів менша. До значної частини цієї категорії пам'яток застосовується низка превентивних заходів. Об'єкти дерев'яної архітектури додатково забезпечуються різноманітними засобами пожежогасіння. Мішками з піском обкладено пам'ятники Т.Шевченку у Харкові, гетьману П.Сагайдачному в Києві, герцоґові де Рішельє в Одесі. Металеві конструкції захищають численні скульптури у центрі Львова. Спеціальними щитами закрито вітражі та віконні прорізи в історичних будівлях⁸.

Зрозуміло, що жоден із цих заходів не захистить пам'ятку в разі прямих влучань, однак вони можуть зменшити масштаби ушкоджень від уламків та ударної хвилі. Окрім того, необхідно визнати, що навіть такими превентивними заходами за обмежених ресурсів неможливо охопити всі об'єкти культурної спадщини України. За офіційними відомостями, лише Львівська обл. налічує понад 2 тис. пам'яток архітектури, історії, археології, монументального мистецтва. Але ця цифра не включає рухомі мистецькі цінності, зосереджені в більшості сакральних споруд (серед них історичні іконостаси, твори відомих українських митців, декоративно-ужиткові речі, предмети культу, стародруки), які перебувають у користуванні релігійних громад. Їх існування ніде офіційно не зафіксоване, за винятком архітектурних об'єктів, що мають юридичний статус пам'яток, і на які наявна облікова документація.

Розглядаючи українську культурну спадщину як складову світового культурного надбання, аналізуючи весь спектр загроз та проблем в умовах воєнного конфлікту, необхідно звернутися до міжнародних механізмів захисту об'єктів культури й досвіду країн, що в недалекому минулому зіткнулися з подібними викликами.

Сьогодні основними міжнародними документами у сфері захисту об'єктів культури в умовах війни є Гаазька конвенція «Про захист культурних цінностей у випадку

⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/#Text>

⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/?cat=7#Text>

⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.bloomberg.com/news/features/2022-03-26/ukraine-s-museums-are-leading-a-cultural-rescue-mission#Text>

збройного конфлікту» 1954 р.⁹ та Паризька конвенція «Про заходи, спрямовані на заборону й запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» 1970 р.¹⁰ Основна теза першого документа полягає в переконанні договірних сторін, що «шкода, яка завдається культурним цінностям кожного народу, є шкодою для культурної спадщини всього людства, оскільки кожен народ робить свій внесок у світову культуру»¹¹. Слід зазначити, що першими намаганнями законодавчо захистити культурні цінності в період збройних конфліктів стали Гаазькі конвенції 1889 та 1907 рр.¹² Але під час Першої світової війни ефект від них виявився незначним. У Бельгії було знищено готичний собор XV ст., найстаріше в Північно-Західній Європі книгосховище Лувенського університету. У Франції внаслідок воєнних дій постраждав Реймський собор, зазнало бомбардування середньовічне місто Аррас¹³.

Універсальні принципи захисту пам'яток міжнародна спільнота намагалась удосконалити у Вашингтонському пакті 1935 р.¹⁴ І лише після масштабних руйнувань Другої світової війни з'явилась ідея спільної для всіх народів світової спадщини, яка лягла в основу конвенції 1954 р. Тоді ж було підписано виконавчий регламент та 1-й протокол, які мали сприяти практичній реалізації положень документа. Проте досвід наступних воєнних конфліктів показав обмежений його вплив щодо захисту культурних цінностей. У 1974 р. Гаазьку конвенцію порушила Туреччина, бомбардуючи Пафос на Кіпрі. Під час ірано-іракської війни 1980-х рр. повідомлялося про обстріл історичних місць в Абадані та Шуші. У конфлікті 1982–1983 рр. між Ізраїлем й Організацією визволення Палестини в Лівані воєнні операції проводилися в районі археологічних розкопок Тиру¹⁵.

Варто зазначити, що концепції реліквій, пам'яток і спадщини завжди мають свою історичну тяглість. Їх значення було й залишається вирішальним для ідентичності та наступності колективних спільнот – від сім'ї до нації¹⁶. Тому найвизначніші пам'ятки культури, які мають певне сакральне значення для окремої спільноти, в умовах воєнних конфліктів часто стають пріоритетними мішенями для ворога. З огляду на це в перші ж дні повномасштабної агресії посольство України при Святому Престолі та Верховна українська католицька архієпархія закликали Росію не бомбардувати Софійський собор у Києві¹⁷.

У цьому контексті надзвичайно показові епізоди балканського конфлікту. 12 липня 1993 р. Боснія та Герцеговина приєдналася до Гаазької конвенції 1954 р., а вже в листопаді було зруйновано одну з найвідоміших пам'яток, що символізувала мирне співіснування різних етнічних груп – Старий міст XVI ст. в Мостарі. Історичні об'єкти, позначені блакитним щитом (захисним символом конвенції) в багатьох випадках якраз і ставали мішенями¹⁸.

Воєнні акції сербів, спрямовані на знищення національної самобутності боснійців, призвели до масштабного руйнування об'єктів культури. Було

⁹ Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань: 36. док. – К., 2009. – С.220–248.

¹⁰ Див.: [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_186#Text

¹¹ Пам'яткознавство... – С.220.

¹² Див.: [Електронний ресурс]: https://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague02.asp#Text; [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

¹³ *Литовченко В.В.* Трансформація концепції збереження... – С.146.

¹⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://uscbs.org/1935-roerich-pact.html#Text>

¹⁵ *Teijgeler R.* Preserving cultural heritage in times of conflict... – P.6.

¹⁶ *Gamboni D.* World Heritage: Shield or Target?...

¹⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.ncronline.org/news/world/ukrainian-archbishop-calls-russia-not-bomb-historic-cathedral#Text>

¹⁸ *Teijgeler R.* Preserving cultural heritage in times of conflict... – P.5.

знищено Сараєвський інститут сходознавства з його унікальною колекцією документів, рукописів і стародруків, спалено 13 мусульманських архівів, що діяли в Боснії та Герцеговині, зруйновано чи пошкоджено 255 мечетей, обстрілів зазнали історичні центри міст¹⁹. Знищення об'єктів культурної спадщини під час збройного конфлікту можна вважати одним із проявів політики геноциду, а також способом стирання національної ідентичності певної етнічної групи шляхом усунення будь-яких фізичних виявів її історії. Підтвердженням цьому стала розпочата 1998 р. сербська кампанія в Косово, внаслідок якої ворогуючі сторони без будь-якої воєнної необхідності знищили багато цінностей як албанської, так і сербської культур, включно з пам'ятками, що входили до Списку світової спадщини ЮНЕСКО²⁰.

Трагічний досвід воєнних дій на території колишньої Югославії виявив, неспроможність конвенції 1954 р. забезпечити надійний захист культурних цінностей та вберегти людство від гуманітарних втрат. Уже 1995 р. в Парижі відбулася зустріч держав-сторін, на якій було ухвалене рішення про створення 2-го протоколу. У 1998 р. його проект розглянув секретаріат ЮНЕСКО, а в березні 1999 р. в Гаазі під час конференції країн-сторін конвенції він був підписаний. Протокол доповнювався більш жорсткими заходами для захисту культурних цінностей, що включали персональну кримінальну відповідальність, кваліфікацію ушкоджень культурних цінностей як воєнного злочину, уточнення поняття «воєнна необхідність» та ін. Важливо, що документ передбачав нову категорію об'єктів культурної спадщини – «пам'ятки, що перебувають під посиленним захистом». Країни-учасниці можуть вносити до неї найвизначніші об'єкти своєї культури²¹.

У 2014–2015 рр. воєнна експансія терористичної ІДІЛ позначилася масштабними руйнуваннями пам'яток світового значення в низці країн і стала гуманітарною катастрофою та черговим викликом для всього цивілізованого світу. Внаслідок спланованих акцій знищено архітектурні пам'ятки Мосула й Німруда в Іраку, суфійські місця в Лівії та Малі, культурну спадщину Пальміри у Сирії та ін. У Сирії, Іраку, Малі знищення стало частиною «культурної інженерії» або «культурного очищення», до чого прагнули різні екстремістські збройні угруповання, котрі, замість того, щоб нібито «зберегти традицію», воліли радикально її змінити, плюндруючи те, що не збігалось з їхнім баченням²².

Реакцією світової спільноти на варварські дії ІДІЛ щодо об'єктів культурної спадщини стала резолюція Ради Безпеки ООН №2347 від 2017 р.²³ Документ значно розширив набір інструментів міжнародного права із захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів. Крім політичних заяв і дипломатичних протестів він передбачає правову допомогу, притягнення винних до відповідальності, виявлення й повернення культурних цінностей та ін.

Варто зауважити, що більшість актів міжнародного права в галузі охорони культурної спадщини є виявами доброї волі низки країн, що підписали та ратифікували той чи інший документ. Його положення поширюються лише на держави-учасниці. Саме тут виникає «фундаментальна проблема, яка полягає в тому, що сторони

¹⁹ *Długozima A.* Bośnia i Hercegowina – dobra kultury w czasie wojny i pokoju // *Ochrona Zabytków.* – 2009. – №62/3(246) – S.59–66.

²⁰ *Milligan A.* Targeting Cultural Property... – P.99–100.

²¹ Див.: [Електронний ресурс]: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15207&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html#SIGNATURE#Text

²² *Levina Mahnad P.* Protecting cultural property in Syria: New opportunities for States to enhance compliance with international law? // *International Review of the Red Cross.* – 2017. – №99(3). – P.1072.

²³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000249838#Text>

конфлікту можуть не бути учасниками певних міжнародних договорів»²⁴. Так, США й Великобританія, яким належала провідна роль у воєнній операції міжнародної коаліції проти режиму С.Гусейна в Іраку 2003–2011 рр., стали країнами-учасницями Гаазької конвенції 1954 р. лише в 2009 та 2017 рр. відповідно²⁵. Своєю чергою Росія, котра є учасницею конвенції, не ратифікувала її 2-й протокол. Україна доєдналася до нього лише 30 квітня 2020 р.²⁶

Ще одним важливим міжнародним документом, який наша країна підписала 20 січня 2000 р., але досі не ратифікувала, а Росія відкликала під ним свій підпис, є Римський статут. Відповідно до його положень у 1998 р. було засновано Міжнародний кримінальний суд, під чию юрисдикцію потрапляють злочини проти людяності та воєнні. Саме в такому контексті МКС кваліфікує дії, спрямовані проти культурних цінностей. Згідно зі ст. 8 статуту, до них належать умисний напад на цивільні об'єкти, які не є воєнними цілями, умисне завдання ударів по культових спорудах, об'єктах освіти, мистецтва, науки, благодійності, по історичних пам'ятках тощо²⁷. В офіційному резюме МКС заявлено про прагнення «розглядати передбачувані злочини проти культурної спадщини або вплив на культурну спадщину на всіх етапах своєї роботи: попереднє обстеження, розслідування, судове переслідування та, якщо це необхідно, відшкодування»²⁸.

Незважаючи на недостатню ефективність міжнародних правових інструментів у сфері охорони культурної спадщини, сьогодні вони залишаються механізмами, що здатні впливати на громадську думку та прийняття політичних рішень. Крім того, вони становлять юридичне підґрунтя для діяльності міжнародних місій з охорони культурних цінностей, запровадження санкцій та кримінального переслідування за факти воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Так, із метою обговорення дієвості правових інструментів, у 1996 р. за ініціативи Польщі у Кракові відбувалася конференція під егідою НАТО та програми «Партнерство заради миру» з питань охорони культурної спадщини під час війни й в умовах надзвичайного стану. Крім розгляду юридичних питань учасники підтримали звернення про міжнародну допомогу знищеним пам'яткам Хорватії, Боснії та Герцеговини²⁹. У 2002 р. колишньому президентові Югославії С.Мілошевичу в Гаазькому трибуналі серед іншого інкримінувалися і звинувачення у знищенні об'єктів культурної спадщини 1991 р. в Дубровнику³⁰.

У 2003 р. на підставі конвенцій 1954 та 1970 рр. Польща долучилася до діяльності, спрямованої на захист пам'яток Іраку. Було опрацьовано національну концепцію стабілізаційної місії щодо захисту культурних цінностей цієї країни, котрим загрожувало знищення. Зусиллями польських археологів – спеціалістів із цивільно-військового співробітництва вдалося врятувати багато реліквій, задокументувати стан пам'яток на територіях відповідальності польського військового контингенту. Також встановлено порядок виходу військовиків із Вавилону, передачі пам'яток й археологічних розкопок під охорону Служби старожитностей Іраку та археологічної поліції.

²⁴ Zajadto J., Zeidler K. Prawna ochrona zabytków na wypadek wojny // Ochrona Zabytków. – 2003. – №1/2 – S.118.

²⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://uscbs.org/1954-hague-convention.html#Text>; [Електронний ресурс]: https://archive.ph/20121223133857/http://www.culture.gov.uk/reference_library/media_releases/2452.aspx#selection-385.0-385.66#Text

²⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-20#Text>

²⁷ Див.: [Електронний ресурс]: https://www.biicl.org/documents/11200_how_does_international_law_protect_ukrain_cultural_heritage_in_war.pdf#Text

²⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/20210614-otp-policy-cultural-heritage-eng.pdf#Text>

²⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://conservacion.inah.gob.mx/normativa/wp-content/uploads/Documento111.pdf#Text>

³⁰ Див.: [Електронний ресурс]: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/cis/en/cis_milosevic_slobodan_en.pdf#Text

Польща вжила низку заходів для запобігання нелегальному ввезенню, продажу на її території антикварних предметів, творів мистецтва, викрадених в Іраку. Ще одним вагомим результатом польсько-іракського культурного співробітництва став приїзд іракських випускників художніх академій, стипендіатів програми «Gaude Polonia» для стажування на факультеті консервації Варшавської академії образотворчого мистецтва³¹.

Безпрецедентним в історії міжнародного права став вирок за руйнування об'єктів культурної спадщини, винесений Міжнародним кримінальним судом екстремістові з Малі. 17 серпня 2017 р. командира загону радикальних ісламістів Ахмада аль-Магді аль-Факі було засуджено до 9 років ув'язнення за знищення історичних споруд мавзолеїв суфіїв і воріт мечеті в місті Тімбукту у 2012 р. Крім того, злочинця зобов'язали виплатити потерпілій стороні компенсацію в розмірі 2,7 млн євро³².

Утім заборона воєн не запобігає їх виникненню, а гуманітарне право не у змозі захистити ані людські життя, ані культурні цінності. Воно лише може частково пом'якшити руйнівні наслідки збройних конфліктів. Аналізуючи причини нападів на об'єкти культури, виділяють декілька груп мотивів: пов'язані з метою конфлікту; як демонстрація сили та рішучості іншій стороні, міжнародній спільноті або своїм потенційним прихильникам; для здобуття воєнної переваги стратегічного, тактичного характеру; інспіровані економічними стимулами³³; спровоковані бажанням суспільних груп, що з ідеологічних переконань не вважають певні об'єкти культури своєю спадщиною, висловити свою політичну позицію чи опозиційність³⁴.

Із цих позицій можна проаналізувати ситуацію з українськими пам'ятками на тимчасово окупованих та охоплених боями територіях. Так, станом на 24 серпня 2022 р. Міністерство культури та інформаційної політики зафіксувало вже 492 епізоди воєнних злочинів Росії проти українських об'єктів культури. Знищено або пошкоджено 166 культових споруд, 52 пам'ятники, 35 музеїв і заповідників, 45 бібліотек, 73 театри, кінотеатри, будинки культури та ін.³⁵ Причини руйнувань об'єктів культурної спадщини України повністю вкладаються в контекст наведених вище мотивів.

Напади, пов'язані з метою конфлікту. Мотиви цих злочинів перебувають у причинно-наслідковому зв'язку з цілями самої агресії. Попри різноманітні пропагандистські наративи Росії, що ситуативно змінюються, мету конфлікту окреслюють основні наміри загарбника. Теза про необхідність «збирання російських земель» ключова у виправданні територіальних претензій та запереченні української державності. Ідеологічна формула «єдиного народу», де українська нація розглядається як нібито «складова» російського культурного простору, стала базовою в концепції «денацифікації» – насильницького позбавлення українців національної ідентичності та історичної пам'яті. Своєю чергою «демілітаризація», в інтерпретації Москви, є невизнанням права громадян України на захист свого життя, суб'єктності, культури тощо. Не варто забувати й ідею «російського світу», сформовану кремлівськими політехнологами як умовний псевдокультурний простір, що повинен витіснити автентичні культури на захоплених територіях. У цьому контексті об'єкти культурної

³¹ Niciński K., Salaciński K. Ochrona dziedzictwa kultury Iraku w ramach polskiej misji stabilizacyjnej // Ochrona Zabytków. – 2004. – №3/4 – S.155, 161, 163–164.

³² Див.: [Електронний ресурс]: <https://en.unesco.org/courier/2017-october-december/ahmad-al-faqi-al-mahdi-i-plead-guilty#Text>

³³ Brosché J., Legnér M., Kreutz J., Ijla A. Heritage under attack motives for targeting cultural property during armed conflict // International Journal of Heritage Studies. – 2016. – №23(3) – P.C.5.

³⁴ Beiragbi M. Risk Preparedness and heritage management in times of sociopolitical crisis: The role of experts // Protecting Cultural Heritage in Times of Conflict: Contributions from the participants of the International course on First Aid to Cultural Heritage in Times of Conflict / Ed. C.Rockwell, S.Lambert. – 2012. – P.101.

³⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://mkp.gov.ua/news/7598.html>

спадщини як матеріальні свідчення історії відіграють визначальну роль. Війна Росії проти України наочно підтверджує давнє твердження, що хто володіє пам'ятками, той володіє й історією. Саме тому після захоплення Криму й поспішного включення українських культурних об'єктів півострова у своє «правове поле», Росія розпочала масштабні археологічні розкопки та «реставраційні роботи». Простежується тенденційний характер цих робіт. Розкопки в історичних ареалах Криму, артефакти з яких поповнювали колекції російських музеїв, проводилися російськими фахівцями. До виконання робіт залучалися працівники археологічних експедицій Інституту археології Російської академії наук та Державного Ермітажу. При «реставрації» історичного ансамблю ханського палацу в Бахчисарай – найвизначнішої пам'ятки кримськотатарської культури, з мовчазної згоди російської наукової спільноти підрядниками стали російські будівельні фірми без відповідного досвіду. Внаслідок непрофесіоналізму виконавців було завдано непоправної шкоди автентичній структурі пам'ятки та її історичній цінності. Широкого резонансу набули заміна давньої черепиці, пошкодження фресок. Актом стирання історичної пам'яті корінного народу півострова стало руйнування місць поховань кримських татар під час будівництва автотраси «Таврида»³⁶.

Оскільки історія як наука завжди вимагає доказів і підтверджень, в усі часи спроби її фальсифікації супроводжувалися маніпуляціями з документами та артефактами. У тому ж руслі діє й сучасна Росія. Експонування на виставках у цій країні історичних реліквій і творів мистецтва, вивезених із музеїв окупованого Криму, подання їх як предметів власної культурної спадщини є актом ідеологічної експансії³⁷.

У контексті намагань країни-агресора за допомогою певних матеріальних маркерів інтерпретувати історію та культурну спадщину нашої держави як частину своєї власної, можна розглядати факт установлення на Боровицькій площі в Москві пам'ятника Володимирові Великому. Показово, що монумент київському князеві, котрий не має до Москви жодного стосунку, але за перебігом історичних подій об'єднує Київську Русь із Кримом, відкрито після окупації півострова. Пам'ятники Володимирі, що стоять на схилі Дніпра в Києві та неподалік від Херсонеса Таврійського у Севастополі, мають до цих земель історичну прив'язку і служать своєрідним духовним мостом між географічно віддаленими територіями України. Натомість відкриття монумента київському князеві в Москві як нібито «збирачеві земель російських» (із певною візією на ім'я президента РФ) є суто ідеологічним рішенням, а повномасштабне вторгнення в Україну стало продовженням російської політики експансії³⁸.

Активні бойові дії, що супроводжують масштабний збройний конфлікт, збільшили рівень загроз для об'єктів культурної спадщини, але не змінили мотивів нападів. Символом навмисно знищених об'єктів культури, що не вкладаються в ідеологічну доктрину «російського світу», став музей Г.Сковороди на Харківщині.

Напад як демонстрація сили. Саме таким стало бомбардування російською авіацією будівлі Донецького обласного драматичного театру в Маріуполі, в підвалах якої у цей час переховувалися сотні цивільних осіб³⁹.

Напади для здобуття воєнної переваги. Способи ведення воєнних дій російськими військами вкладаються в контекст позбавлення захоплених територій будь-яких слідів української культури. Невибіркові артилерійські обстріли, бомбардування, використання заборонених міжнародним правом боєприпасів призводять до масштабних руйнувань. У Донецькій обл. пошкоджено будівлі Святогірської лаври, згоріли

³⁶ Пошивайло І. Культурна спадщина...

³⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://p.dw.com/p/1JZkj#Text>

³⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/short/581e5221abbe8/#Text>

³⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/4/7344000/#Text>

церкви Григорівського, Богородичного та Всіхсвятського скитів. На Київщині знищено пожежами дерев'яні храми у селах Заворичі, Лук'янівка. На Житомирщині така ж доля спіткала дерев'яну церкву у В'язівці. Ворожі обстріли Чернігова пошкодили архітектурні ансамблі Троїцько-Іллінського та Єлецького Успенського монастирів, церкви Вознесіння Господнього і Св. Катерини. Внаслідок ракетних ударів по Одесі ушкоджень зазнали Воронцовський палац, будівля художнього музею⁴⁰. На Херсонщині зруйновано унікальну технічну споруду, пам'ятку 1911 р. – Аджигольський маяк⁴¹.

Наводячи довгий список знищених та постраждалих історичних споруд, слід усвідомлювати, що разом з автентичними структурами архітектурних пам'яток втрачаються і твори мистецтва – стінописи, вітражі, іконостаси, картини, ікони, ужитково-декоративні й культові предмети. Як приклад можна згадати пошкоджене обстрілами приміщення колишнього ресторану «Україна» в Маріуполі, що було оздоблене мозаїками, які в 1967 р., разом із групою українських митців, виконала А.Горська⁴².

На територіях, котрі стали театром воєнних дій, під загрозою знищення опинилися й пам'ятки археології. Рівнинний характер півдня України робить кургани, що височіють над місцевістю, тактично вигідними місцями. З цієї причини ці давні поховання активно знищуються окупантами для облаштування вогневих позицій⁴³.

Напади, інспіровані економічними стимулами. Розглядаючи комплекс загроз об'єктам культурної спадщини, які розташовані на територіях активних бойових дій, необхідно звернути увагу й на рухомі культурні пам'ятки, що у великих кількостях сконцентровані в музейних колекціях і приватних зібраннях. Із різних причин не всі заклади змогли провести евакуацію своїх фондів. Показовою стала доля Художнього музею ім. А.Куїнджі в Маріуполі, у колекції якого серед творів інших відомих художників знаходилося багато робіт А.Куїнджі та І.Айвазовського. Будівля 1902 р., зразок архітектури модерну, сильно постраждала від ракетного обстрілу, а музейна колекція живопису була вивезена росіянами⁴⁴. Немає достовірних відомостей про скіфське золото та гунські скарби з фондів Мелітопольського краєзнавчого музею, про збірки творів мистецтва Донецького художнього, Маріупольського краєзнавчого та багатьох інших музеїв, що сьогодні знаходяться на тимчасово окупованих територіях. Цілком імовірно, що експонати з цих установ опиняться в музеях РФ, приватних колекціях або на «чорному ринку».

Напади з ідеологічних переконань. Досліджуючи причини нищення культурних цінностей, важливо звернути увагу на несприйняття суспільством чи певними соціальними групами творів мистецтва, що несуть ідеологічне навантаження. Для російських військ та місцевих колабораціоністів в Україні це стало мотивом для знищення ряду об'єктів, серед яких меморіал жертвам тоталітаризму на Харківщині⁴⁵, пам'ятник В.Сліпаку на Донеччині⁴⁶, пам'ятник героям Небесної сотні та стела на честь В.Чорновола на Херсонщині⁴⁷, стела учасникам АТО в Енергодарі⁴⁸. У цьому контексті можна розглядати й декомунізацію, що з початком російського вторгнення

⁴⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/#Text>

⁴¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.unian.ua/war/herson-rosiyani-vluchili-raketami-v-adzhigolskiy-mayak-nayvishchiy-mayak-ukrajini-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11913477.html#Text>

⁴² Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3534448-u-mariupoli-vnaslidok-obstriliv-zrujnovani-mozaiki-alli-gorskoi.html#Text>

⁴³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://ru.krymr.com/a/rossiya-ukraina-voyna-rossiyane-grabyat-muzei-uga-ukrainy/31832614.html#Text>

⁴⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/?p=2555#Text>

⁴⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/?p=378#Text>

⁴⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/?p=300#Text>

⁴⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/?p=1828#Text>

⁴⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/?p=1731#Text>

вилілась у чергову хвилю усунення з публічного простору монументів радянської доби. Несприйняття образу радянського солдата, який суспільство небезпідставно ототожнює з Росією, має свою історичну тяглисть. Тому чергова російська агресія проти України викликала хвилю внутрішнього спротиву і гніву, що інспірували процес демонтажу низки пам'ятників, а громадська думка стимулювала ухвалення відповідних управлінських рішень. Міністерство культури та інформаційної політики України висловило свою позицію щодо пам'ятних об'єктів, пов'язаних з історією та культурою Росії й СРСР: «Очищення публічного простору від маркерів імперських претензій на українські землі повинно супроводжуватися глибшим переосмисленням цієї частини української історичної та культурної спадщини, виробленням на рівні суспільства відповідних наративів»⁴⁹.

Досліджуючи ризики для культурної спадщини в умовах воєнних конфліктів, мимоволі виникає риторичне запитання – наскільки реально підготуватися до війни й захистити рухомі та нерухомі цінності? Експерти переконують, що немає конкретного типу збитків, пов'язаного винятково з воєнними діями. Адже такі руйнівні фактори, як вибух, механічні uszkodження, пожежа, забруднення продуктами горіння, замокання при пожежогасінні, вплив опадів тощо можуть трапитись і під час техногенних катастроф, і за природних катаклізмів. Існують відповідні алгоритми дій, виконуючи котрі вдається якщо не виключити, то принаймні суттєво зменшити збитки. Цикл управління катастрофами включає запобігання, готовність, реагування, пом'якшення й відновлення⁵⁰.

Із цим можна було б погодитись, якби не одна принципова обставина. Протидія техногенним катастрофам і природним катаклізмам завжди відбувається на територіях, що підконтрольні тим, хто протистоїть руйнуванням. У часі воєнних дій, коли життя людей під загрозою, захист культурної спадщини може мати низький пріоритет⁵¹.

У випадку збройного конфлікту Р.Тейгелер пропонує розділити цикл лиха на три фази – до, під час і після конфлікту⁵². Саме з таких позицій варто досліджувати можливості збереження й захисту нашої культурної спадщини у війні Росії проти України.

Передконфлікт. У 2014 р. втрата великої кількості історичних артефактів і творів мистецтва на Кримському півострові та на невідконтрольних територіях Донецької й Луганської обл. значною мірою була спричинена неготовністю державних пам'яткоохоронних структур до ймовірних викликів і відсутністю вчасних управлінських рішень. Це стало відповідним досвідом із прогнозування загроз та вжиття превентивних заходів. Як тільки ситуація на українсько-російському кордоні стала критично ускладнюватися, розпочалася робота з демонтажу експозицій, убезпечення музейних фондів, архівів, бібліотек. Хоча деталі заходів не розголошуються, та, за деякими оцінками, відбулося найбільше переміщення культурних цінностей в Європі з часів Другої світової війни⁵³. Втрати фондів маріупольського й мелітопольського музеїв слід розглядати як виняткові випадки, спричинені через «людський фактор», що під час воєнних конфліктів нерідко відіграє вирішальну роль. Безсилами виявилися пам'яткоохоронці щодо захисту нерухомих об'єктів культурної спадщини. Апеляція до міжнародного права у

⁴⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://mkip.gov.ua/news/7087.html#Text>

⁵⁰ Teijgeler R. Preserving cultural heritage... – P.3.

⁵¹ Beiragbi M. Risk Preparedness and heritage... – P.97.

⁵² Teijgeler R. Preserving cultural heritage... – P.4.

⁵³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.bloomberg.com/news/features/2022-03-26/ukraine-s-museums-are-leading-a-cultural-rescue-mission#Text>

черговий раз проявилась як малоефективний інструмент перед агресивними діями ворога, який цим правом демонстративно нехтує. За словами Р.Тейгелера, слід визнати, що інституції охорони спадщини відіграють дедалі важливішу роль у постконфліктних ситуаціях, але вони не у змозі зупинити збройний конфлікт⁵⁴.

Конфлікт. Можливості пам'яткоохоронної діяльності в умовах воєнного конфлікту, з огляду на безпекову ситуацію й відсутність фізичного доступу на окуповані території, обмежуються моніторинговими місіями, документуванням злочинів, політичними акціями та юридичними діями. Кожна фаза російської агресії, починаючи з 2014 р., супроводжувалася відчуженням українських пам'яток, що залишалися в непідконтрольних районах. Тому моніторинг об'єктів культурної спадщини та подання інформації до міжнародних пам'яткоохоронних інституцій стали одними з найважливіших завдань⁵⁵. Сьогодні в моніторингових місіях беруть участь громадські організації, такі як «Крим SOS», «Таврійська гуманітарна платформа», «Кримський інститут стратегічних досліджень», «Блакитний щит Україна» та ін.

Російське повномасштабне вторгнення стало викликом для всього цивілізованого світу. Уже в березні Міністерство культури Польщі, інститут «Полоніка» та Фонд культурної спадщини Польщі надали гуманітарну допомогу для захисту об'єктів української культурної спадщини, в тому числі вогнегасники, вогнетривкі тканини, ковдри⁵⁶. Для наочної демонстрації масштабів руйнувань у квітні Український культурний фонд запустив інтерактивну мапу культурних втрат⁵⁷. Із загрозою тотального нищення прийшло усвідомлення важливості документування та збору інформації про об'єкти культури. У травні в рамках Фонду «Люблінський трикутник» відбулося засідання польсько-українсько-литовської робочої групи з оцифрування культурної спадщини в Україні⁵⁸. У червні пройшла зустріч міністрів країн Центрально-Східної Європи та Балтії. За її результатами було передбачено цифрову трансформацію сфери управління культурною спадщиною, супровід реставрації й реконструкції зруйнованих і пошкоджених пам'яток, а також засуджено дії агресора, що загрожують культурній спадщині, культурним цінностям України⁵⁹. 23 червня в Парламентській асамблеї Ради Європи зареєстровано заяву заступниці голови комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики Є.Кравчук «Протидія стиранню культурної ідентичності під час війни та миру»⁶⁰. Уже на наступний день у рамках міжінституційної співпраці «Google Україна» й Міністерство культури та інформаційної політики України домовилися про створення на платформі «Google Arts & Culture» розділу, присвяченого вітчизняній культурній спадщині⁶¹. 1 липня на підставі результатів моніторингу стану об'єктів української культурної спадщини на Кримському півострові Кабінет Міністрів України схвалив пропозиції щодо застосування персональних спеціальних економічних санкцій до осіб, причетних до незаконних археологічних розкопок, досліджень об'єктів культурної спадщини, самовільного розкопування військових поховань на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та Севастополя⁶².

⁵⁴ Teijgeler R. Preserving cultural heritage... – P.1.

⁵⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://unesco.mfa.gov.ua/spivrobotnicтво/rozglyad-vikonavchouy-radoyu-yunesko-pitannya-monitoring-situaciyi-v-avtonomnij-respublici-krim-ukrayina#Text>

⁵⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.gov.pl/web/kultura/podsumowanie-dotychczasowych-dzialan-mkidn#Text>

⁵⁷ Див.: [Електронний ресурс]: https://ucf.in.ua/news/culture_loss#Text

⁵⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://mkip.gov.ua/news/7093.html#Text>

⁵⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://https://mkip.gov.ua/news/7283.html#Text>

⁶⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.mkip.gov.ua/news/7313.html#Text>

⁶¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://https://mkip.gov.ua/news/7320.html#Text>

⁶² Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.kmu.gov.ua/news/kabmin-shvaliv-propoziciji-shchodo-zastosuvannya-personalnih-sankcij-cherez-nezakonni-rozkopki-v-krimu#Text>

Безпрецедентна міжнародна підтримка, політичні заяви, популяризація української спадщини не повинні створювати ілюзій, що всі можливості захисту пам'яток під час конфлікту вже вичерпано. Надзвичайно важливе розуміння командуванням і військовиками ЗСУ цінності об'єктів культурної спадщини. Адже навіть на полі бою збитки можна зменшити, використовуючи керовані боеприпаси чи відмовившись від невибіркового ведення вогню в історичних ареалах. Таку тактику бойових дій застосовують армії НАТО, а їх солдати послуговуються посібником з охорони культурних цінностей, спеціально розробленим для військовослужбовців⁶³. Як продовження міжнародних зусиль із захисту об'єктів культури в районах воєнних дій, 23 березня 2017 р. наказом Міністерства оборони України №164 було затверджено інструкцію про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних силах України⁶⁴.

Нагальним завданням є переорієнтування діяльності всієї пам'яток охоронної галузі України на роботу в умовах конфлікту з чітким баченням перспективи. У цьому контексті надзвичайно важливо зберегти всі науково-реставраційні інституції держави та їх кадровий потенціал.

Післяконфлікт. Сьогодні важко спрогнозувати терміни завершення воєнних дій та масштаби заподіяної шкоди, але з великою вірогідністю можна передбачити, що в повоєнний період основними напрямками роботи галузі охорони культурної спадщини стануть документальне опрацювання фактів воєнних злочинів проти об'єктів культури для притягнення винних до відповідальності, реституція культурних цінностей, реставрація постраждалих пам'яток. Триватиме тісна співпраця з міжнародними пам'яток охоронними інституціями. Якщо притягнення до відповідальності воєнних злочинців та реституція цінностей лежить в юридичній площині⁶⁵, то проблеми реставрації пам'яток вимагатимуть практичних дій. Попри прогнозовані труднощі з фінансовими ресурсами і кваліфікованими спеціалістами, реставраційна галузь зіткнеться з необхідністю вирішення суто теоретичних завдань. Основні постулати теорії реставрації, що остаточно сформувалася в 1950-х рр., відображені як у положеннях Венеційської хартії 1964 р.⁶⁶, так і в українському пам'яток охоронному законодавстві⁶⁷. Вони передбачають пріоритетність збереження автентичних матеріальних структур пам'яток, фіксують принцип переваги автентичності та документальності об'єктів над їх естетичними якостями. Дотримання цих принципів у повоєнний період передбачувано породить низку суперечностей між науковими реставраційними підходами й запитом суспільства чи окремих соціальних груп на відбудову повністю зруйнованих об'єктів. Тому варто звернутися до світового досвіду відтворення об'єктів культурної спадщини, зруйнованих війнами. Серед таких, наприклад, Старе місто у Варшаві (Польща)⁶⁸, Старий міст у Мостарі (Боснія та Герцеговина)⁶⁹, що, незважаючи на повну відбудову, внесені до Списку світової спадщини ЮНЕСКО⁷⁰.

⁶³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246633>

⁶⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

⁶⁵ *Акуленко В.І.* Терміни як межі міжнародно-правових понять... – С.284–295.

⁶⁶ Міжнародні засади охорони нерухокої культурної спадщини. – К., 2008. – С.77–79.

⁶⁷ Закон України про музеї та музейну справу та закон України про охорону культурної спадщини // Пам'ятокознавство... – С.28–70.

⁶⁸ Питання відбудови широко обговорювалося у середовищі фахівців (див.: *Kuzma M.* Z problemów odbudowy elementów dawnego miasta w Warszawie // *Ochrona Zabytków.* – 1948. – №1/3/4. – С.159–163) та сьогодні є приводом для дискусій (див.: *Kurcewicz U.* Ideologiczne oblicze odbudowy śródmieścia Warszawy ze zniszczeń po II wojnie światowej // *Oblicza wojny.* – Т.4: Miasto i wojna. – Łódź, 2021. – С.369–392).

⁶⁹ *Lipska D.* Karta Wenecka a realizacja postanowień Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 r. – o pojęciu autentyczności // *Ochrona Zabytków.* – 2015. – №2 – С.189–190.

⁷⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://whc.unesco.org/en/list/30#Text>; [Електронний ресурс]: <https://whc.unesco.org/en/list/946#Text>

У цьому ж контексті варто згадати й український досвід відбудов Михайлівського Золотоверхого та Успенського соборів у Києві, низки інших пам'яток, як повернення нашому народові його духовних святинь.

Отже, досліджуючи загрози для української культурної спадщини в умовах російської агресії, мотиви нападів на пам'ятки, можливості та механізми їх захисту, беручи до уваги досвід воєнних конфліктів кінця ХХ – початку ХХІ ст., можна зробити висновок, що через політичні, економічні чи ідеологічні чинники культурні цінності стають предметами завоювання чи об'єктами руйнувань. Відкрите російське вторгнення створило загрозу тотального нищення всіх проявів української культури. У цьому контексті мотиви руйнування та викрадання культурних цінностей загарбником відповідають меті агресії – позбавлення українського народу державності, національної ідентичності, культурного простору. Допомога міжнародних організацій у захисті пам'яток України з перших днів повномасштабної війни стала виявом безпрецедентної підтримки української культури світовою спільнотою, жестом доброї волі та солідарності.

Уведення Росією українських об'єктів культурної спадщини у своє «правове поле», переміщення мистецьких цінностей з окупованих територій до РФ, тактика ведення воєнних дій, що передбачає масовані невивіркові обстріли вважаються порушенням норм міжнародного права та воєнними злочинами. Попри вдосконалення і трансформації, міжнародне право у сфері охорони пам'яток в умовах воєнного конфлікту не у змозі служити надійним захистом для об'єктів культурної спадщини. Можливості захисту пам'яток у невідконтрольних та охоплених боями районах надзвичайно обмежені й переважно зводяться до моніторингу, документування та фіксації злочинів. Заходи з фізичного захисту об'єктів культурної спадщини на відносно безпечних територіях хоч і зменшують ризики, проте повністю пам'ятки не забезпечують. Для ефективної протидії загрозам під час війни слід звернутися до світового досвіду управління пам'ятками у кризових ситуаціях, а також переорієнтувати роботу державної пам'яткоохоронної системи відповідно до обставин, що складаються. Захист об'єктів культурної спадщини, як і повернення окупованих територій, є головними завданнями, від успішного виконання котрих сьогодні залежить доля України.

REFERENCES

1. Akulenko, V. (2013). Terminy yak mezhi mizhnarodno-pravovykh poniat "restytutsiia" i "restytutsiia kulturnykh tsinnosti". *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 24, 284–295. [in Ukrainian].
2. Beiraghi, M. (2012). Risk Preparedness and heritage management in times of sociopolitical crisis: The role of experts. *Protecting Cultural Heritage in Times of Conflict. Contributions from the participants of the international course on First Aid to Cultural Heritage in Times of Conflict*, 97–101.
3. Brosché, J., Legnér, M., Kreutz, J., Ijla, A. (2017). Heritage under attack motives for targeting cultural property during armed conflict. *International Journal of Heritage Studies*, 23(3), 248–260.
4. Cameron, C. (2017). Reconstruction: changing attitudes. *The UNESCO Courier*, 2, 56–59.
5. Długozima, A. (2009). Bośnia i Hercegowina – dobra kultury w czasie wojny i pokoju. *Ochrona Zabytków*, 62/3 (246), 59–66. [in Polish].
6. Gamboni, D. (2001). World Heritage: Shield or Target? *The Getty Conservation Institute Newsletter*, 16/2, 5–11.
7. Levina Mahnad, P. (2017). Protecting cultural property in Syria: New opportunities for States to enhance compliance with international law? *International Review of the Red Cross*, 99(3), 1037–1074.
8. Litovchenko, V.V. (2013). Transformatsia kontseptsii zberezhennia kulturnoi spadshchyny liudstva u mizhnarodnykh vidnosynakh. *Kultura narodov Prichernomorja*, 258, 143–148. [in Ukrainian].
9. Milligan, A. (2008). Targeting Cultural Property: The Role of International Law. *Journal of Public and International Affairs*, 5, 91–106.
10. Niciński, K., Sałaciński K. (2004). Ochrona dziedzictwa kultury Iraku w ramach polskiej misji stabilizacyjnej. *Ochrona Zabytków*, 3/4, 155–178. [in Polish].
11. O'Keefe, R., Péron, C., Musayev, T., Ferrari, G. (2016). *Protection of cultural property: Military manual*.
12. Teijgeler, R. (2006). Preserving cultural heritage in times of conflict. *Preservation management for libraries, archives and museums*, 133–165.
13. Zajadło, J., Zeidler, K. (2003). Prawna ochrona zabytków na wypadek wojny. *Ochrona Zabytków*, 1/2, 116–121. [in Polish].

Oleh RISHNIAK

Candidate of Art History (Ph. D. in Art History),
Head of the Department of Painting Restoration,
Ukrainian Regional Specialized
Research and Restoration Institute “Ukrzakhidproektrestavratsiia”
(Lviv, Ukraine), olegrishnyak@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2423-4843>

Cultural Heritage in a Military Conflict: International Experience of the Second Half of the Twentieth – the Beginning of the Twenty-First Centuries and the Ukrainian Present Time

Abstract. The purpose of the research is to study the threats to the objects of the cultural heritage of Ukraine in the conditions of Russian aggression and possible ways of protection, based on the experience of countries that have survived military conflicts. **The methodology** lies in the application of general scientific methods of logic, systematic methods, historicism, comparative analysis, special historical methods (chronology, historiographical analysis, retrospective analysis, historical-systemic, comparative-historical). **Scientific novelty.** The reasons for the threats and the motives of the attacks on the objects of the cultural heritage of Ukraine during the Russian aggression are clarified. The experience of countries whose cultural heritage ended up in zones of military conflicts is studied. The transformation of international monument protection law under the influence of military confrontations in various countries of the world as well as the effectiveness of legal mechanisms for the protection of monuments in the context of the war in Ukraine is studied. The directions of activity of the Ukrainian monument protection industry in the conditions of the conflict and the post-war period are outlined. **Conclusions.** Ensuring an effective system of protection of cultural heritage is an urgent task in the conditions of Russian aggression. A full-scale invasion, as a continuation of a hybrid war, has turned out to be the biggest challenge for Ukrainian culture during the years of Ukraine’s independence. The protection of cultural heritage objects, as material manifestations of the centuries-old history and spirituality of our people, has become one of the strategic directions in resisting enemy expansion. The effective protection of Ukrainian cultural objects should be based on the experience of countries that faced similar challenges and on modern mechanisms of international law, according to which Ukrainian cultural heritage is an integral part of the world’s cultural heritage. Due to the impossibility of physical access, the protection of monuments in the occupied territories in the conditions of a military conflict is limited to political statements, monitoring the situation, and documenting crimes against cultural objects. The tactics of conducting military operations, taking into account the value of cultural heritage objects, and obtaining basic knowledge on the protection of monuments by the servicemen of the NATO armies, deserve special attention in the context of Ukrainian offensive operations. A much wider range of preventive measures is possible for the protection of monuments in territories not covered by active hostilities. The complex of potential threats requires the Ukrainian monument protection system to focus its efforts both on a quick response to the current situation and on the strategy of post-war reconstruction.

Keywords: Russia’s war against Ukraine 2014–2022, military conflict, cultural heritage of Ukraine, object of cultural heritage, monument.